

AAFKE WELLER EN
IDELETTE VAN LEEUWEN

Een 'biografie' van Rembrandt- tekeningen

Veel van de tekeningen van Rembrandt in het Rijksmuseum kennen een roerige geschiedenis. Ze zijn door vele handen gegaan, herhaaldelijk van eigenaar gewisseld, regelmatig tentoongesteld en in veel gevallen behandeld of gerestaureerd. Nu ze op één plek terecht zijn gekomen en naast elkaar kunnen worden gelegd, wordt duidelijk hoezeer hun conditie uiteenloopt. Wat kunnen deze tekeningen ons vertellen over hun verleden? En wat zegt dat over hun toekomst?

In 2018 is met financiële steun van het Van der Klauw Fonds van de Vereniging Rembrandt een onderzoek gestart naar de 65 tekeningen van Rembrandt in de collectie van het Rijksmuseum. Alle tekeningen worden bestudeerd en van iedere afzonderlijke tekening wordt een korte 'biografie' opgesteld, lopend vanaf het moment van verwerving tot heden. Het doel van het onderzoek is het vinden van verbanden tussen belangrijke gebeurtenissen

1

Langhuisboerderij met hooiberg in een polderlandschap

Rembrandt
ca. 1652. Pen en bruine inkt, met
sporen van wit krijt op grijsbruin
kardoespapier, gekleurd met
lichtbruine inkt, 97 x 209 mm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Geschonken door Cornelis
Hofstede de Groot in 1906

Het is vaak lastig om reproducties goed te interpreteren, want de wijze waarop de foto is gemaakt, afgedrukt en gereproduceerd kan het beeld van het origineel behoorlijk vertekenen. Maar in de onderste, historische afbeelding, is de *foxing* onmiskenbaar. Ten tijde van de tentoonstelling bevond de tekening zich in de privéverzameling van de kunsthistoricus Cornelis Hofstede de Groot. Hij had de tekening met een groot aantal andere tekeningen van Rembrandt en zijn school weliswaar in 1906 geschonken aan het Rijksmuseum, maar pas na zijn overlijden in 1930 werden deze overgedragen aan het museum. Het is aannemelijk dat de tekening in het atelier van het Rijksmuseum een bleekbehandeling heeft ondergaan.

De bovenste afbeelding is gemaakt in de fotostudio van het Rijksmuseum in 2016. De onderste komt uit het archief van het Rijksmuseum en is vermoedelijk in of kort voor 1916 gemaakt voor de *Tentoonstelling van tekeningen van Oud-Hollandsche meesters uit de verzameling van dr. C. Hofstede de Groot* in Museum De Lakenhal in Leiden.

We willen een model ontwikkelen waarmee het verleden en de toekomst van een tekening kunnen worden gevisualiseerd

2

Saskia in bed
Rembrandt
ca. 1635. Rood krijt, 130 x 175 mm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Aangekocht met steun van de Vereniging Rembrandt in 1895

Verso:
Slapend jongetje
navolger van Rembrandt
ca. 1635. Pen en penseel en bruine inkt, met witte dekverf en kaderlijnen in bruine inkt, 130 x 175 mm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Afdruk van negatief no. 1765 uit het beeldarchief van het Rijksmuseum, datum onbekend.

De schets van *Saskia in bed* in rood krijt werd lange tijd beschouwd als de achterkant van de veel verder uitgewerkte pen en gewassen inkt tekening van *Slapend jongetje*, maar tegenwoordig geldt de tekening van Saskia als de voorkant, omdat deze anders dan het slapende jongetje eigenhandig is. Vandaar dat de vele stempels en aantekeningen die in de regel op de achterkant worden gezet en die nog zichtbaar zijn in een vroegere afbeelding uiteindelijk weer zijn uitgevlakt en afgezwakt. Ook lijkt het kader rondom de tekening verdwenen. Wat hier precies is gebeurd en wanneer de tekening is behandeld is (nog) onbekend.

Detail

in de levensloop van de tekeningen en hun huidige conditie. Deze studie maakt deel uit van een groter onderzoek naar Rembrandt-tekeningen van het *Netherlands Institute for Conservation, Art and Science (NICAS)*, genaamd *Drawing Out Rembrandt*.¹

Met dit onderzoek proberen restauratoren, conservatoren en wetenschappers een beter inzicht te krijgen in het oorspronkelijke uiterlijk van deze tekeningen én te kunnen voorspellen hoe de tekeningen mogelijk nog veranderen in de toekomst. Want hoe objecten onder invloed van de verschillende omstandigheden in hun verleden veranderden, zegt mogelijk iets over de ontvankelijkheid van deze en vergelijkbare objecten voor omgevingsfactoren in de toekomst. Uiteindelijk willen we een model ontwikkelen waarmee het verleden en de toekomst van een tekening kunnen worden gevisualiseerd. Dit zou een innovatieve stap zijn in het conserveringsbeleid van tekeningen, bedoeld om niet alleen deze maar ook andere kostbare én ook kwetsbare collecties te behouden voor de toekomst.

CHEMISCHE PROCESSEN

Hoe de conditie van de tekeningen van Rembrandt in de loop der tijd verandert, is afhankelijk van veel verschillende factoren,

3

Een van de drie koningen aanbidt Maria en het kind
Rembrandt
ca. 1635-40. Pen en ijzergallusinkt,
177 x 159 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Deze tekening tekende Rembrandt met ijzergallusinkt. Aan de donkere halo om de inktlijn is te zien hoe de corroderende ijzerdeeltjes zich uit de inktlijn zijwaarts het papier in hebben verplaatst. Deze tekening is nu stabiel, maar zodra ze weer wordt blootgesteld aan een hoge luchtvochtigheid, bestaat het risico dat details, zoals de mouwaanzet die hierboven is uitgelicht, zich verder verdichten.

waarvan de samenstelling van het papier, het medium waarmee getekend is en de bewaeromstandigheden de belangrijkste zijn. Rembrandt tekende voornamelijk op lomp papier, dat op den duur een mooie, egale, warme tint krijgt. Maar wanneer het papier wordt blootgesteld aan een overdaad aan licht of aan extreme klimaatomstandigheden, gaan zich in de papiervezel chemische en biochemische processen afspelen die uiteindelijk kunnen leiden tot storende verkleuringen die onze beleving van de voorstelling behoorlijk in de weg kunnen zitten.

Foxing is misschien wel het meest in het oog springende voorbeeld. Iedereen heeft ze wel eens gezien op oude tekeningen: die kleine, vlekkerige verkleuringen in het papier. Soms concentreren ze zich op één plek, in andere tekeningen zijn ze over het hele blad verspreid. De oorzaak van foxing is niet eenvoudig aan te wijzen, maar blootstelling van het papier aan vocht speelt een belangrijke rol.

Een ander fenomeen dat we geregeld tegenkomen in de tekeningen van Rembrandt is de corrosie van ijzergallusinkt, een veel gebruikte inkt in de 17de eeuw. IJzergallusinkt werd samengesteld uit tannine (bijvoorbeeld uit galappels), ijzersulfide, gom en water. In een stabiel klimaat is ook de tekening met ijzergallusinkt stabiel, maar wanneer het papier vochtig wordt, verplaatsen de ijzerdeeltjes zich uit de inktlijn zijwaarts het papier in. Onder invloed van het vocht corroderen en verkleuren deze ijzerdeeltjes, waardoor er een halo rond de inktlijn ontstaat; een donkere gloed die de kracht van de lijnvoering aanzienlijk kan verzwakken.

WASSEN EN BLEKEN

Tegenwoordig vinden we het niet meer zo storend om te zien dat een tekening sporen van ouderdom vertoont, omdat we die accepteren als een onderdeel van het karakter. Dit was echter niet altijd zo. Tot in de tweede helft van de vorige eeuw werd er – ook in het Rijksmuseum – regelmatig gewassen en gebleekt om verkleuringen en foxing te verminderen. Pas in de jaren tachtig is het beleid in het Rijksmuseum geleidelijk veranderd en nu wordt er slechts bij hoge uitzondering gewassen en vrijwel niet meer gebleekt. Niet alleen omdat bleken het karakter van de tekening verandert, maar ook omdat de behandeling de papiervezel onherroepelijk beschadigt.

Hoeveel Rembrandt-tekeningen in het Rijksmuseum zijn gebleekt is niet bekend; behandelingen werden lange tijd niet of nauwelijks gedocumenteerd. Aan de tekening zelf is dat vaak niet zien omdat niet bekend is hoe deze er in het verleden uitzag. Interviews met oud-restauratoren bieden hier uitkomst, en ook reproducties in catalogi en in de archieven van het museum kunnen wijzen op een eventuele bleekbehandeling. Het onderzoek naar de tekeningen van Rembrandt wordt in het komend voorjaar afgerond, maar dit artikel toont al een paar van de vondsten uit het onderzoek ♦

Aafke Weller is papierrestaurator en bursaal van de Vereniging Rembrandt
Idelette van Leeuwen is hoofd restauratie-atelier papier van het Rijksmuseum

Tot in de tweede helft van de vorige eeuw werd er regelmatig gewassen en gebleekt om verkleuringen en foxing te verminderen

Van der Klaauw Fonds

Het onderzoek door Aafke Weller voor het Rijksmuseum wordt gefinancierd met een bijdrage uit het Van der Klaauw Fonds van de Vereniging Rembrandt. Dit Fonds op Naam is in 2015 opgericht door een particuliere begunstiger met als doelstelling een jonge papierrestaurator onderzoek te laten uitvoeren naar werken op papier en aanverwante dragers. Eerder werden vanuit dit fonds onderzoek en restauratiewerkzaamheden van de beroemde papyrus van Kenna in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden gefinancierd.

Noot

1. Meer over NICAS en het onderzoeksproject *Drawing Out Rembrandt* – waarin wordt samengewerkt door het Rijksmuseum, de Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed – kunt u lezen op <http://www.nicas-research.nl/collaborative-projects/drawing-out-rembrandt.html>.